

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті розглядаються питання підвищення культурно-освітнього рівня селянства. Автор аналізує роль сільськогосподарської кооперації у вирішенні проблем національно-культурного відродження селянства і приходять до висновку, що започаткована ще на перших етапах діяльності сільськогосподарської кооперації України культурно-освітня робота серед селянства протягом 20-х рр. досить швидко набула широкої масштабності та добре організованих форм. Центральне правління Всеукраїнської спілки «Сільський господар», яке очолювало цю роботу, видавало популярну літературу для селянства, розробляло плани і програми роботи кооперативних навчальних закладів, здійснювали співпрацю з сільбудами та хатами-читальнями, влаштовували лекції, вистави, вечори, виставки, екскурсії, кооперативні свята, перегляд кінофільмів і прослуховування радіопередач. Культурно-освітня робота поєднувалася з громадсько-політичним вихованням селянства.

Ключові слова: культурно-освітній рівень, селянство, сільськогосподарська кооперація, національно-культурне відродження, «Сільський господар», сільбуд, хата-читальня, лекції, екскурсії, виставки.

В статье рассматриваются вопросы повышения культурно-образовательного уровня крестьянства. Автор анализирует роль кооперации в решении проблем национально-культурного возрождения крестьянства и приходит к выводу, что начатая еще на первых этапах деятельности культурно-просветительная работа среди крестьянства на протяжении 20-х гг. довольно быстро приобрела широкую масштабность и хорошо организованные формы. Центральное правление Всеукраинского союза «Сельский хозяин», которое возглавляло эту работу, издавало популярную литературу для крестьян, разрабатывало планы и программы кооперативных учебных заведений, осуществляло сотрудничество с сельскими домами и избами-читальнями, устраивали лекции, спектакли, вечера, выставки, экскурсии, кооперативные праздники, просмотр кинофильмов и прослушивание радиопередач. Культурно-просветительная работа сочеталась с общественно-политическим воспитанием крестьянства.

Ключевые слова: культурно-образовательный уровень, крестьянство, сельскохозяйственная кооперация, национально-культурное возрождение, «Сельский хозяин», сельский дом, изба-читальня, лекции, экскурсии, выставки.

In article questions of increase of a cultural – educational level of peasantry are considered. The author analyzes a role of cooperation in the decision of problems of national – cultural revival of peasantry and comes to a conclusion, that started for the first stages of activity cultural and educational work among peasantry during 20th has rather quickly got wide scale and well organized forms. Central board Vseukrainskogo of the union «Rural owner» which headed this work, issued the popular literature for peasants, developed plans and programs of cooperative educational institutions, carried out cooperation with rural houses and log huts – reading rooms, arranged lectures, performances, evenings, exhibitions, excursions, cooperative holidays, viewing of films and listening of broadcasts. Cultural and educational work was combined with political education of peasantry.

Key words: a cultural – educational level, peasantry, agricultural cooperation, national – cultural revival, «the Rural owner», the rural house, a log hut – reading room, lectures, excursions, exhibitions.

Аграрна історія України у всіх її аспектах залишається надзвичайно актуальною для наукових досліджень, досвід її вивчення, зокрема української сільськогосподарської кооперації, має велике практичне значення в нинішніх умовах реформування сільського господарства, бо він не тільки підтверджує перевагу великих господарств над дрібними, а й показує роль кооперації у підвищенні культурно-освітнього рівня трудівників села незважаючи на те, що зазначена проблема знайшла досить широке відображення в історичній літературі, автор статті вважає доцільним сформулювати власне бачення щодо культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації в період НЕПу, використовуючи для цього нові матеріали, взяті з першоджерел 20-х рр. XX ст.

Українська сільськогосподарська кооперація завжди розглядала проблему підвищення культурно-освітнього рівня селянства як одну з центральних. Виходячи зі свого бачення подальших шляхів формування соціалістичного ладу, радянська влада поклала значні надії на роботу сільськогосподарської кооперації в цьому напрямку. На думку тогочасного партійно-радянського керівництва, вона повинна була відіграти провідну роль у справі підвищення продуктивності сільського господарства.

Започаткована ще на перших етапах діяльності сільськогосподарської кооперації України культурно-освітня робота серед селянства протягом 20-х рр. досить швидко набула широкої масштабності та добре організованих форм.

Очолювало цю роботу Центральне правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». При його організаційному відділі функціонував невеликий за чисельністю, але дієвий культосвітній підвідділ, у якому на жовтень 1926 р. працювало 6 осіб: завідуючий підвідділом, редактор журналу «Сільський господар», інструктор, секретар журналіст, інструктор-експедитор і завідуючий книгозбіркою [1]. Вони визначали основні завдання й напрямки культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації як на всеукраїнському рівні, так і на місцях, допомагаючи райсільгоспсоюзам і низовим товариствам плануванням та інструктуванням, надсилали їм літературу, узагальнювали і рекомендували дієві форми й методи роботи.

Діяльність підвідділу полягала також у виданні дуже популярного серед селянства фахового журналу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (пізніше «Коопероване село» та «Кооперована громада») в організації підготовки та перепідготовки інструкторів райсільгоспсоюзів, у проведенні з'їздів, нарад, у розробці та обговоренні планів і програм роботи кооперативних навчальних закладів (Київського кооперативного інституту, Полтавського агрокооперативного технікуму й Білоцерківського сільськогосподарського технікуму), шкіл кооперативної

грамоти при райсільгоспсоюзах, кооперативних гуртків. Працівники підвідділу також брали активну участь у роботі засідань спеціальних кооперативних комісій, які у 20-ті роки працювали практично при всіх радянських установах та організаціях зверху донизу. Особливо масштабною була робота кооперативних комісій при Народному Комісаріаті освіти, Народному комісаріаті земельних справ, ВУКС, ВЦРПС.

У кінці 1926 р. підвідділ зібрав спеціальну нараду з питання поєднання культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кредитної кооперації та сільськогосподарських шкіл й організував спеціальну комісію для вивчення умов стажування та практики студентів, що закінчують кооперативні вузи та йдуть працювати в райсільгоспсоюзи. Враховуючи важливість роботи з формування мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту, для осіб, що бажали працювати на організаційній роботі у системі сільськогосподарської кредитної кооперації, ця комісія організувала іспити з метою відібрати для апарату кредитних райсільгоспсоюзів найкращих фахівців [2].

З кінця 1926 р. структура культурно-освітнього апарату сільськогосподарської кооперації набрала більш доцільних форм, що дозволило надати роботі більшого розмаху та організованості. З цією метою правління «Сільський господар» видало спеціальну директиву, згідно з якою райсільгоспсоюзи мусили ввести у свої штатні розписи спеціальну посаду інструктора-культурника. Для виконання директиви 23 райсільгоспсоюзи негайно виділили окремих інструкторів-культурників, а 6 райсільгоспсоюзів поклали їхні функції на окремих співробітників шляхом сполучення їх із іншими обов'язками. Враховуючи відповідальний характер роботи й відсутність належно підготовлених працівників 12 райсільгоспсоюзів для того, щоб культурно-освітня робота набрала достатньої чіткості й ефективності направила на навчання кандидатів на цю посаду [3].

Щодо сільськогосподарських кооперативних товариств, то на початковому етапі завдання з проведення культурно-освітньої роботи було покладено на визначених для цього членів правління. Інструктори-культурники в райсільгоспсоюзах і окремі члени правління в товариствах планували культурно-освітню роботу і керували нею.

Це, однак, не означає, що проведення культурно-освітньої роботи було покладено виключно на їхні плечі. Практично ця робота здійснювалась шляхом залучення всього, без винятку, інструкторського й агрономічного апарату райсільгоспсоюзів і кооперативних товариств.

Сільськогосподарські кооперативні товариства проводили культурно-освітню роботу разом з іншими культурно-освітніми установами на селі, а також із агрономічними працівниками кооперативних і державних земельних органів.

Разом із тим, варто зауважити, що через перенавантаження кооперативного апарату поточними операційними завданнями, а також через певну недооцінку важливості культурно-освітньої роботи серед селянства на перших етапах, їй приділялося загалом недостатньо уваги [4]. Однак, це не завадило роботі розвиватись і набирати більшого розмаху й змістовності.

З початку 1925 р. в реалізації завдань культурно-освітньої роботи сільськогосподарською кооперацією було взято курс на більш тісну співпрацю з сільбудами та хатами-читальнями, які на той час були основними осередками культурної роботи на селі. Починати доводилось з малого, згідно даним за 1925/26 рр., сільськогосподарські кооперативні товариства брали участь у роботі лише 10,8 % сільбудів та 8,6 % хат-читалень. Решта культурних закладів на селі ще не координувала свою роботу з культурно-освітніми заходами сільськогосподарської кооперації [5].

Однак, із часом цей недолік став усуватися. Так, уже в 1925/26 р. найтісніший зв'язок із хатами-читальнями та сільбудами установили сільськогосподарські кооперативні товариства Дніпропетровського райсільгоспсоюзу. Протягом господарського року 11 сільгосптовариств спільно з сільбудами влаштували зимові кооперативні курси, 10 сільгосптовариств надали на розвиток сільбудів та хат-читалень 1460 руб., 2 – встановили в їхніх приміщеннях радіоприймачі, 2 – асигнували на будівництво нових приміщень сільбудів 1270 руб., 19 – виділили 592 руб. на влаштування та поповнення бібліотек, хат-читалень, 36 – виділили 583 руб. на проведення тих чи інших святкових заходів при сільбуддах [6].

Взаємодія сільськогосподарської кооперації з сільбуддами та хатами-читальнями поступово набувала характеру тісної повсякденної співпраці, яка виявлялася в їхньому фінансуванні сільських закладів культури, утворенні при них кооперативних куточків та гуртків, бібліотек, читанні в їхніх приміщеннях лекцій на сільськогосподарську та кооперативну тематику, проведенні вечорів запитань і відповідей, організації зустрічей, консультацій, бесід з лікарями тощо.

Починаючи з середини 20-тих років, переломним став 1925/26 господарський рік. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації набула чіткої форми та змісту. Головними її напрямками стали: масова робота серед селянства як кооперованого, так і некооперованого, поглиблена робота (або робота з активом), підготовка та перепідготовка кооперативного апарату та розповсюдження кооперативної літератури (книг, газет, журналів).

Особливе значення надавалося масовій роботі серед широких верств селянства. Найбільш розповсюдженими формами роботи, які збирали чисельну зацікавлену аудиторію, були лекції, влаштування свят, вечірок, вистав тощо. Слід підкреслити, що цей період діяльності сільсько-

господарської кооперації повністю збігався в часі з розквітом політики українізації, яку в українському селі сприймали, враховуючи гучні й багато в чому щирі заяви найвідоміших діячів українського партійно-радянського керівництва (принаймні таких, як М. Скрипник, Г. Петровський), як остаточно обраний шлях розвитку українського радянського суспільства, якому не буде вороття. Тому в репертуарі цих лекцій, свят, бесід, вистав, вечірок піднімалися проблеми не лише суто фахово-професійні, тобто ті, що безпосередньо торкалися сільського господарства, але й культурно-духовного життя українського селянства. Так, за фінансової підтримки сільгоспкооперації чисельні сільські драматичні гуртки, які існували практично в кожному селі ставили п'єси класичного українського репертуару. Хорові колективи за допомогою очолених сільгоспкооперацією професійних музикантів розучували й на високому рівні виконували складні хорові твори. Проводились вечори пам'яті відомих українських художників, поетів. Ще раз зазначимо, що ця робота проводилась не лише серед членів сільськогосподарських кооперативних товариств, а охоплювала й некоопероване селянство. Тобто масова робота була ще й агітацією в селянському середовищі до вступу нових членів у сільськогосподарську кооперацію. Безперечно, що цими заходами можна було охопити максимально велику кількість сільського населення.

Масовість і дієвість культурно-освітніх заходів, що проводились сільськогосподарською кооперацією, викликала велику пересторогу партійних і репресивних органів, про що прямо йшлося в чисельних закритих документах владної верхівки. Цю осторогу живив справді український характер цих зібрань, де про завдання соціалістичного будівництва, якщо і згадували, то цілком реалістично, розуміючи під ним, насамперед, практичні завдання розбудови економіки країни. Цілком зрозуміло, що враховуючи місце і аудиторію (майже виключно селянство) мова при цьому йшла насамперед про проблеми розвитку сільського господарства, а не промисловості. Адже це були не схоластичні пропагандистські заходи загального характеру, до яких так звикли партійні лідери того часу з їх неодмінним «глобалізмом» і закличками до вирішення справ «у всесвітньому масштабі». Масові заходи сільськогосподарської кооперації у повній відповідності з практичними принципами її функціонування були, насамперед, спрямовані на виконання цілком конкретних, практично-господарських завдань задля вирішення яких вони й проводились. Тож цілком зрозуміла «аполітичність» цих зібрань, яка стала справжньою «притчею во язицех» в інформаціях, повідомленнях, оглядах місцевих органів ДПУ до ЦК КП(б)У. Слід, однак, зазначити, що звично-прохідні звинувачення в «куркульсько-петлюрівському» характері культурно-масових заходів сільськогосподарської кооперації відображали

одну з причин мало прихованої ворожості до неї з боку владної верхівки партійних та репресивних органів.

Не меншу настороженість викликав успішний характер заходів, які вона провадила і, передусім, їх масовість. Саме ця обставина, масовість, найбільше непокоїла владних функціонерів. Непокоїла тому, що разюче відтіняла штучний, заорганізований і, незважаючи на всі старання влади, дуже кволий, політично відверто анемічний характер малолюдних зібрань, на яких виступали штатні, ідеологічні пропагандисти. Втомлене безкінечними пропагандистськими кампаніями, селянство просто ігнорувало такі пустопорожні заходи.

Найбільш чисельними й масовими заходами сільськогосподарської кооперації були лекції. Їхня кількість постійно збільшувалася. Зростала не лише кількість товариств, що проводили лекції, але й загальна кількість лекцій. Так, якщо у 1924/25 р. одне товариство провело в середньому 5 лекцій, то наступного 1926/27 р. – вже 8,2. Також збільшилася кількість лекцій, які проводила союзна ланка сільськогосподарської кооперації. За той же період пересічний райсільгоспсоюз збільшив кількість проведених ним лекційних заходів із 168 до 294 [7].

Найкраще лекційна робота була налагоджена кооперацією Правобережжя. Товариства інших регіонів України значно менше приділяли уваги цьому виду масової роботи. Натомість на Лівобережжі лекційну роботу проводила більша кількість союзів, ніж у інших регіонах. Існування таких показників залежало, перш за все, від переваги в окремих регіонах тих чи інших спеціалізованих кооперативних союзів. Так, на Правобережжі міцною була буряківнича кооперація, активісти якої вживали енергійних заходів щодо розвитку культурно-освітньої кооперативної роботи серед широких верств навколишнього селянства. Так, 1926/27 р. системою буряківничої кооперації було влаштовано 10 336 лекцій, або по 500 лекцій на один союз. Для порівняння можна, наприклад, привести показники роботи скотарсько-молочної кооперації. Згідно з даними звітів, за 1926/27 р. її союзами було влаштовано лише 2624 лекцій [8].

Цікавою й дієвою формою роботи «Буряко-спілки» було облаштування при спеціалізованих буряківничих товариствах добре обладнаних агрокабінетів. Їх облаштування вимагало досить значних витрат, однак правління товариств не шкодувала на це коштів, оскільки, дивлячись наперед, добре знали, що ці витрати неодмінно окупляться вагомою прибавкою врожаїв і цукристості коренів, а отже, і доходів селян-кооператорів, що в підсумку позитивно впливало і на економічний стан самих товариств. Восени 1928 р. при спеціалізованих буряківничих товариствах працювало вже 235 добре, не для «галочки», обладнаних агрокабінетів, при яких

постійно чергували підготовлені агропрацівники. Про обладнання цих кабінетів свідчать такі дані: вони мали 221 діапроектор та 36,4 тис. діапозитивів для них, книжковий фонд становив 32 тис. примірників спеціальної літератури, тобто майже по 150 примірників на 1 кабінет. Вони були обладнані також 3 тис. колекцій та моделей, мали 3,5 тис. картограм і діаграм [9].

Слід підкреслити, що агропрацівники бачили своїм завданням не лише розповісти селянам про новітні досягнення агрономічної науки, але й досягти того, щоб кожен господар твердо засвоїв конкретні практичні прийоми роботи. Тому ще одним напрямком піднесення культури сільськогосподарського виробництва стала наочна передача селянам навичок ефективного догляду за посівами. З цією метою вже восени 1927 р. в системі «Буряко-спілки» було закладено 957 колективних дослідів на предмет виявлення більш раціональних систем вирощування цукристих. У наступному 1928 р. їх кількість збільшилась до 1031. Разом із проведенням порівняльних дослідів агрокабінети організували зразкові ділянки, де кожна технологічна операція, починаючи від осінньої оранки й закінчуючи буртуванням і транспортуванням буряків, проводилась найбільш доцільним способом [10].

Варто при цьому зазначити, що зона активної діяльності спеціальної системи цукробуряківничої кооперації «Буряко-спілка» – Правобережжя прямо накладалась на територію, яка в добу української революції (1917-1921 рр.) була основною опорою Української народної республіки. Селянство цієї місцевості, де живі були традиції козаччини, великого Кобзаря, про що прямо свідчить його набагато енергійніша, порівняно з іншими регіонами, участь у національно-демократичній боротьбі, особливо цікавилось «живим» не заформалізованим звертанням до них. Позитивні зрушення в розвитку культурно-освітньої роботи, від агітаційних до практичних заходів, сталися в 1927/28 рр. Так, порівняно з попереднім роком значно зросло проведення сільськогосподарських і кооперативних виставок, зріст на 128 %, екскурсій – на 710 %, проведення кооперативних свят – на 234 %.

З другої половини 20-х рр. сільськогосподарська кооперація почала досить швидкими темпами розвивати використання таких нових і ефективних форм культурно-освітньої роботи як радіо та кіно. Слід зазначити, що інші суб'єкти культурно-освітньої роботи навіть у кінці 20-х рр. ці засоби використовували досить рідко, а якщо і використовували, то недостатньо ефективно. Сільськогосподарська кооперація, як правило союзного рівня (друга ланка кооперативних об'єднань), влаштовувала радіотрансляційні пункти, пересувні кіноустановки «Сільського Господаря». Керівники та фахівці Центрального правління часто по радіо читали лекції та доповіді.

На перших етапах розвитку вечірок, вистав і свят кооперативні сільськогосподарські товариства проводили дещо менше у порівнянні з лекціями. Адже для їхньої організації необхідні були не лише придатні приміщення, обладнання, костюми, атрибути тощо, але й спеціально підготовлені кадри, яких на той час на селі ще бракувало. У цілому в Україні, наприклад у 1925/26 р., у середньому на один союз було проведено 85 виставок та 42 екскурсій (на Лівобережжі відповідно 56 і 32, на Поліссі – 12 і 9 й у Степу – 2 і 0). Вечірки влаштовували лише 3,9 % союзів України, вистави – 6,5 %, свят – 29,45 % товариств. По районах найбільший відсоток товариств, що влаштовували ці культурно-масові заходи, зафіксовано на Правобережжі та на Лівобережжі [5, с. 83]. Отже, масова робота значно краще була організована в районах, які традиційно відзначались більш високим рівнем суспільно-політичної свідомості селянства, що і знаходило своє відображення у його підвищеній громадській активності.

Серед вищезазначених заходів кількісно виділялися дуже популярні на той час серед селянства сільськогосподарські та кооперативні виставки. У цілому, за своїм характером та організацією вони були дуже живими, яскравими й нагадували якоесь феєричне народне дійство, в якому поряд із демонстрацією племінних тварин, добірних снопів

жита й пшениці, меду, породистих курей, гусей та індиків, велетенських гарбузів і цукрових коренів знаходило місце і для конкурсів пісні, танцю. Сільські ремісники демонстрували гончарні вироби, барвисті килими, інші предмети домашнього вжитку. Разом із тим, слід зазначити, що проведення виставок вирізнялося якісним показником щодо ефективності популяризації кооперативного руху й підвищення продуктивності селянських господарств.

Необхідно зауважити, що через ряд причин, селянство залишалось ще досить консервативним у ставленні до способів ведення сільськогосподарського виробництва. З огляду на це, фахівці сільськогосподарської кооперації шляхом проведення виставок прагнули продемонструвати переваги тих чи інших нових методів обробки ґрунту, догляду за худобою, переробки сільськогосподарської сировини тощо. Крім того, культурно-освітня робота у формі виставок поєднувалася з громадсько-політичним вихованням селянства. Демонстрація досягнень сільського господарства й промисловості, зокрема сільськогосподарського машинобудування, представляла нові, більш прогресивні способи ведення господарства, а отже, швидкого й реального підвищення добробуту селянства не шляхом міфічної «світової революції», а шляхом реального підвищення рівня культури господарювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огурцов М. Культурно-освітня робота системи сільськогосподарської кредитової кооперації України / М. Огурцов // Коопероване село. – 1927. – № 4-5. – С. 61.
2. Там само. – С. 61-62.
3. Там само. – С. 64.
4. Сільський господар. Відчит за 1927-1928 операційний рік. – Х.: Сільський господар, 1928. – С. 39.
5. Сільський господар. Відчит за 1926-1927 операційний рік. Ч. 2. – Х.: Сільський господар, 1927. – С. 17.
6. Зарудний С. Культурно-освітня робота с.-г. кооперації 1925-26 року / С. Зарудний // Коопероване село. – 1927. – № 13. – С. 82.
7. Сільський господар. Відчит за 1926-1927 операційний рік. Ч. 2. – С. 17.
8. Там само.
9. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – Х.: Укрбурякосоюз, 1929. – С. 67.
10. Там само. – С. 57.
11. Зарудний С. Вказ. праця. – С. 83.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр,
д.і.н., проф. Г.Т. Капустян

© Морозов А.Г., Дулгерова О.М., 2010

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2010 р.